

УДК 323.283:321.728

Польовий М.

ДЖЕРЕЛА СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРИЗМУ В ДЕМОКРАТИЧНИХ КРАЇНАХ

Розглянуто проблему формулювання та аналізу гіпотези щодо наявності істотного зв'язку між розвитком сучасних форм політичного тероризму та демократичних режимів. Наголошено на сумнівності належності до суто терористичних актів теророподібних дій за авторитарних режимів.

Ключові слова: тероризм, демократичний політичний режим, причини виникнення тероризму.

Актуальність проблеми тероризму в сучасному світі не викликає жодних сумнівів. Однією з головних характеристик цього явища можна вважати його поступове розширення у кількісному та, певною мірою, якісному сенсі. Справді, тероризм стає більш різноманітним, охоплює дедалі більше країн та соціальних груп. Терористична тактика, за збереження своїх головних рис, також розвивається, ускладнюючись та урізноманітнюючись. Водночас, що цілком зрозуміло, збільшується кількість заходів із протидії цьому явищу. На перший погляд навіть складається враження, що протягом останніх більш як сорока років наявна позитивна кореляція між кількістю міжнародних і національних у різних країнах заходів з протидії тероризмові й кількістю та суспільною небезпечністю терористичних дій.

Існують і можуть вважатися навіть загально визнаними розгалужені переліки причин виникнення тероризму взагалі та його нинішнього розвитку. Разом з тим сучасна суспільно-політична практика показує, що визначення цих причин ніяк не позначається на результативності боротьби з тероризмом. Складається враження, що невдачі такої боротьби викликані не лише складністю та глобальністю причин тероризму, а й не цілком правильним розумінням істинних базових причин його розвитку.

Метою даної роботи є виклад деяких міркувань стосовно наявності та ступеня істотності зв'язку між генезою політичного тероризму й формуванням і розвитком демократичних політичних режимів.

Аналіз причин виникнення та розвитку тероризму потребує насамперед з'ясування сутності цього явища. На нашу думку, зміст різноманітних визначень тероризму досить повно було проаналізовано в дисертаційній роботі Л. Мошкової [1]. На цілком слушну думку цієї авторки, в усьому розмаїтті визначень тероризму можна виокремити такі чотири основні ознаки, що становлять певний інваріант його розуміння.

По-перше, тероризм розуміють як одну з форм організованого насильства. Причому поняття «насильство» в цьому випадку тлумачать обмежено: як загрозу використання або безпосередньо використання сили для заподіяння фізичної шкоди окремій особі чи групі осіб (на відміну від вживання цього терміна в широкому значенні як позбавлення волі та порушення прав людини).

По-друге, тероризм – це використання сили з політичною метою, тобто специфічна форма політичного насильства. «Тероризм базується не на будь-якому насильстві, хоча насильство і є головною та істотною його зброєю, а на програмних установках... Політичним роблять терористичний акт його мотив і спрямованість» [порівн.: 2, 98].

По-третє, тероризм об'єднує високий рівень політичної мотивації з низьким рівнем участі мас, що відрізняє його від національно-визвольного руху, революцій та інших масових політичних рухів.

По-четверте, терористична акція, крім заподіяння безпосередньої шкоди власне жертві, розрахована на певний ефект: посіяти страх, створити загрозу для широкого кола осіб, тобто саме тероризувати. За влучним визначенням Р. Арона, акт насильства розглядають як терористичний у тому випадку, коли його психологічний ефект зворотно пропорційний його істинним фізичним результатам [1, 19]. Саме тому здійснення замаху терористична акція не вичерпується та із закінченням бойової операції не завершується. Її головне значення – не просто в усуненні окремих осіб, завданні матеріальних збитків і так далі, а в досягненні соціального резонансу, в залякуванні урядів, певних соціальних груп або й народів. На думку американських дослідників Шульца і Слоена, дії терористів значно більше «мають на меті вплинути на поведінку певних соціальних груп, аніж нести їм загибель» [Цит. за: 3, 295]. Можна побачити, водночас, що на початку розвитку тероризму функція залякування ніби перебувала в тіні, а приблизно з середини ХХ ст. залякування стає чи не головним змістом тероризму. Щонайменше, найвідомішою його рисою.

Отже, акт фізичного насильства (або загроза такого насильства) робить терористичним його мета – вплив на владу. Власне кажучи, певну аберацию від викладеного інваріанта визначення тероризму можна побачити, наприклад, у Кримінальному кодексі України. У його ст. 258 терористичний акт визначено як «застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою» [4]. Як бачимо, з першої зазначеної в ст. 258 КК України мети (порушення громадської безпеки, заляку-

вання населення) не впливає прямо політичне розуміння теракту, але, на нашу думку, зрозуміло, що кожна з цих дій може становити кінцеву мету лише для людей з певною психічною патологією, оскільки не надає злочинцеві жодного зиску. Інша справа, наприклад, залякування населення з метою бажаного впливу на місцеву чи державну владу. Отже, залишимо на розсуд законодавця, які саме дії він кваліфікує як терористичний акт, але звернемо увагу на те, що, як було показано, і за науковими визначеннями, і за визначенням кримінального кодексу основний зміст тероризму становить досягнення певної політичної мети, причому головним шляхом є залякування. Можливо, потребує подальшого розрізнення поняття теракту як кримінального акту насильства з певними параметрами і тероризму як тактики кримінальної чи політичної боротьби, в якій використовують здебільшого терористичні акти, але таке розрізнення виходить за межі проблеми нашої статті.

Таким чином, винесене в назву даної статті та у формулювання її мети словосполучення «політичний тероризм» є, на нашу думку, тавтологічним. Ми вдалися до саме таких формулювань, щоб читач мав можливість оцінити, чи «ріже» це йому око апріорі так само, як нам, чи ні. Будь-який тероризм є політичним, інакше він перестає бути власне тероризмом.

Загально визнані причини розквіту тероризму в сучасному світі згадані у майже кожній роботі з цього приводу та добре відомі. Серед них, наприклад, кризові процеси, що характерні для сучасного розвитку: історичний досвід століття з війнами та державним терором; негативні наслідки науково-технічної революції: різкі структурні зрушення, які підсилюють міграційні та маргіналізаційні процеси, загострені екологічні та демографічні проблеми, «інформаційний вибух», круте ламання традиційних стереотипів та соціальних орієнтирів; насадження культу насильства, нехтування правами людини; загроза ядерної війни та екологічної катастрофи, що призводить до песимізму, постійного неспокою, страху й озлобленості, до знецінення людського життя, психологічної всездозволеності; виникнення глобальної взаємозалежності соціально-економічних, політичних, ідеологічних процесів; зростання бажання до звільнення природних інстинктів людини від норм та вимог цивілізації, які її обмежують. Інша група передумов базується на революційних процесах сучасної епохи і національно-визвольних рухах, на яких ґрунтується лівий тероризм. Окремий пласт передумов пов'язаний із зацікавленістю правлячих еліт (особливо у біполярну епоху) в різних формах тероризму як засобу досягнення політичної мети у зовнішній та внутрішній політиці. Четвертою групою причин появи та розквіту тероризму називають світопорядок перехідного періоду, розвал старих глобальних регіональних структур міжнародної безпеки, що надає додаткові можливості самореалізації для міжнародного тероризму [1, 72–76].

Складно не погодитися з тим, що все назване в попередньому абзаці більшою чи меншою мірою відбувається в сучасному світі. Водночас, впадає у вічі та обставина, що вплив більшості зі згаданих «причин» саме на розгортання тероризму вкрай складно верифікувати. Йдеться лише про певний збіг у часі

розвитку тероризму та розвитку згаданих явищ (й то не завжди, як у випадку з біполярним протистоянням, – воно вже 20 років припинено, а тероризм набирає обертів). Слід звернути увагу й на те, що багато з окреслених причин перебувають у сфері світосприйняття людини, яка ніби впадає у фрустрацію від недолугості та зростаючої проблемності сучасного світу. З цим можна було б і погодитись, але ж складно погодитися з унікальністю цієї ситуації саме в наш час. Судячи з мемуарної літератури, в усі часи люди відчували й обурення суспільними пертурбаціями, й прискорення суспільних та економічних подій, і викликаний цим черговий спад моралі та звичаїв тощо. І хоча в наш час революційне прискорення комунікації засобами нововинайденого телеграфу викликає лише посмішку, це ніяк не полегшує сприйняття такого явища у XIX ст.

До наведеного переліку можна долучити й рідше згадуваний нечуваний розвиток засобів масової інформації, які дають змогу поширити інформацію про терористичний акт, а телебачення – ще й зробити його наслідки наочними, що є важливою складовою терористичного залякування. Справді, цього чинника не існувало аж до другої половини XX ст., але добре відомо, що й «сарафанне радіо» було потужним засобом передавання пліток та іншої інформації широкому колу осіб. І це при тому, що загальна кількість населення була значно меншою. Отже, вплив на терористичні можливості від зростання потужності засобів масової інформації майже повністю елімінується значним збільшенням загальної кількості населення, «загальна інформаційна потужність» у перерахунку на особу залишається приблизно однаковою.

Таким чином, питання пошуку інших, більше схожих на істинні, причин розквіту сучасного тероризму залишається відкритим. У пошуку цих причин звернемо увагу на час появи терору (як відповідних дій держави) та його громадянського дзеркала – тероризму. Зазвичай науковці сходяться в двох позиціях: уперше безсумнівний державний терор виник у роки Великої французької революції як засіб досягнення правлячими (якобінськими) колами політичних цілей фізичним знищенням та відповідним залякуванням значних верств населення. Попередні за часом «кандидати» у терор на кшталт злочинів Івана Грозного чи Калігули не витримують критики, оскільки складно довести політичну мету їхніх дій із залякування чи винищення відповідних прошарків населення. Наприкінці XVIII – в XIX ст. виникли й перші паростки тероризму – дії певних представників населення із залякування влади з політичною метою – політичні вбивства. Одним із перших яскравих проявів подібного тероризму можна вважати, на нашу думку, тероризм Народної волі та Чорного переділу в Російській імперії.

Водночас багато вчених сходяться на думці, що тероризм із сучасними параметрами, про які вже йшлося (в т. ч. із залякуванням населення з метою отримання політичного зиску), – так би мовити, сучасного типу – виник лише після Другої світової війни. Звернемо увагу на те, що дві згадані реалії – Велика французька революція та початок післявоєнної відбудови світу – пов'язуються зі ще одним важливим процесом – розвитком демократії. Приміром, загально-

визнано, що саме після Другої світової війни демократія набула зрілих форм і стала майже зразковою в певних країнах.

Отже, маємо такий самий збіг у часі в появі та розвитку тероризму й демократії, про який йшлося у випадку інших «причин» виникнення тероризму. Звернемо увагу на роботу К. Нарочницької [5], яка, спираючись на дослідження В. Субанка та Л. Вейнберга, стверджує, що «стабільна демократія та тероризм супутні один одному» [6 – цит. за: 5, 31]. Наведемо ще цитати з дослідження В. Субанка та Л. Вейнберга, яке спиралося на аналіз майже 3000 терористичних актів упродовж 1978–1990 рр.: «саме стабільні, безпечні демократії, які перебувають у центрі «демократичної зони», є найбільш вразливими для терористичного насильства»; «...чим демократичніший режим, тим більша ймовірність того, що різні групи висловлюватимуть протест як у ненасильницькій, так і в насильницькій формі» [6 – цит. за: 5, 33].

Таким чином, паралельність у часі виникнення та розвитку тероризму і демократії можна вважати доведеною. З'ясуємо, чи є певний зв'язок між цими явищами, та який саме.

Нагадаємо, що головною сутнісною рисою, на жаль, добре відомого сучасного тероризму є залякування населення з метою певного впливу на політичну владу. Для більшої наочності викладу нагадаємо рідкісний приклад успішного для терористів за наслідками акту: підриви електропотягів в Мадриді в березні 2004 р. з офіційно проголошеною метою помсти за участь Іспанії у коаліції країн, що здійснювали вторгнення до Іраку, а також наполегливим побажанням до іспанського уряду щодо виводу іспанських військ з Іраку. Враховуючи вибори, які відбувалися через три дні після вибухів, цілком очікуваним стало виведення іспанських військ протягом трьох місяців після даних терактів.

Проаналізуємо, за якого з трьох відомих видів політичних режимів – тоталітарного, авторитарного чи демократичного – подібна політична практика має сенс та певні перспективи результативності (в суто прагматичному розумінні з погляду виконавця таких дій).

1. Чи можна очікувати успішності терористичного акту за авторитарного режиму? Наприклад, якщо б підриви потягів із людськими жертвами, здійснені для залякування населення, відбулися за часів російського самодержавства з наступним висунуттям вимог до імператора, скажімо, стосовно запровадження Конституції або хоча б політичних свобод. Можливо, населення почуло б співчуття від імператора родичам загиблих, але навряд чи дочекалося б змін, яких домагалися терористи. Цілком розуміючи це, народовольці й інші російські терористи другої половини XIX ст. намагалися залякати саме імператора та його найближче середовище. Отже, мети нелегального, злочинного (з погляду законодавства) впливу на політичну владу намагалися досягнути залякуванням саме носіїв цієї влади. Відома й низька результативність таких спроб (не за кількістю чи «якістю» жертв, а саме за ступенем (нульовим) урахування з боку влади політичних вимог терористів), але це питання виходить за межі проблеми даної статті. Власне кажучи, називати народовольців терористами можна, лише від-

даючи данину певній історіографічній традиції, адже їх дії далекі за змістом від згадуваних на початку статті інваріантних рис сучасного тероризму (хоча й збігаються з ними в плані політичної мети та високої політичної мотивації разом із низьким ступенем участі мас).

Власне кажучи, складно уявити будь-який авторитарний режим, що, за визначенням, індиферентний до громадянського суспільства та позаполітичного життя народу, який би дуже переймався будь-якими погрозами заподіяння фізичної шкоди населенню. Тим більше неможливо уявити режим, який би виконував вимоги терористів під тиском таких погроз чи їх реалізації.

2. Тоталітарний режим, наприклад, сталінського гатунку, тим більше складно уявити таким, що відступатиме перед терористами: населення йому, загалом, не шкода, а, зважаючи на звичайне нехтування правами людини, на терориста очікує скоро та неминуча розправа, яку складно порівняти з, наприклад, надто тактовним поведженням норвезької влади з Брейвіком.

Якщо додати до цього майже ідейні доноси й атмосферу тотальної підозри, за яких майбутній терорист буде схоплений чи не раніше, ніж він почне розмірковувати про теракт, стає зрозуміло як безперспективність підготовки терактів, так і нульова політична результативність у випадку їх здійснення за тоталітарного режиму. Нагадаємо, що відомі поодинокі спроби внутрішньої політичної боротьби з тоталітарним режимом цілком логічно усоблювалися саме з постаттю вождя – як військовий заколот у Німеччині в 1944 р.

3. На відміну від попередніх типів політичних режимів, демократичний режим має кілька вкрай привабливих для здійснення терористичного акту рис: 1) закріплені в Основному законі майже кожної демократичної держави права людини, які дають змогу майбутньому терористові ще поборотися за власне життя, ба' навіть свободу після його захоплення владою (приклад Брейвіка в Норвегії є достатньо показовим); 2) закріплене в тому ж Основному законі джерело влади – народ (наприклад, у ст. 5 Конституції України виписана відома норма про те, що «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ»; подібні норми, як відомо, містяться в більшості основних законів демократичних і не дуже демократичних держав). Отже, за справжнього демократичного режиму ситуація для бажаного залякувати політичну владу та отримувати з цього певний зиск кардинально змінюється порівняно з авторитарним режимом: якщо за авторитарного режиму такому бажаному слід залякувати носія влади – авторитарного лідера, то за демократичного режиму доводиться залякувати носія влади – народ. Завдяки цьому цілком логічним стає заподіяння фізичної шкоди (чи погроза такого заподіяння) випадковим жертвам – чим більше вони випадкові, тим більше коло осіб ототожнюватиме їх із собою та відчуватиме занепокоєння чи страх. Навпаки, залякування фізичною розправою політичних лідерів (чи здійснення такої розправи) в демократичному режимі втрачає будь-який сенс – байдужість та непостійність населення до своїх навіть улюблених політиків може стати вже приказкою.

Отже, лише за демократичного політичного режиму складаються всі умови для здійснення спроб досягнення політичної мети особами, які за тих чи інших обставин незадоволені законними способами політичної дії, шляхом здійснення терористичних актів сучасного типу. Більше того, серед відомих нині позазаконних засобів політичного впливу цей спосіб можна вважати найбільш результативним, що й продемонстрували події в Іспанії 2004 р.: під тиском заляканого терактами населення демократично обраний уряд не мав іншого шляху залишитися при владі, крім виконання вимог терористів.

Водночас було б спрощенням вважати, що лише міжнародні покидьки, користуючись згаданими вразливостями справжніх демократій, намагаються досягнути своїх брудних цілей тероризмом. Дуже важливою умовою задуму будь-якого терористичного акту є, так би мовити, освітня складова: для того, щоб планувати дію, результатом якої буде виконання моїх вимог політичною владою, я повинен знати, у кого ця влада – в простішому випадку – в народу чи в авторитарного керівника. Отже, цілком логічним виглядає припущення про те, що планувати (в стратегічному сенсі) терористичні дії можуть лише особи зі справжньою «демократичною освітою» – особи, яким втокмачили у коледжах та університетах, що джерелом влади в даній країні є народ (або ж, мовляв, якщо не знаєш, в кого влада, почитай Конституцію). Це припущення підтверджує спостереження В. Субанка та Л. Вейнберга, згідно з яким саме громадяни демократичних країн найчастіше є терористами та їх жертвами [6 – цит. за: 5, 38].

Окрему проблему становлять дії, які за своїми проявами вкрай схожі з тероризмом – підриви машин та будинків в Іраку, на окремих територіях Палестини, на Північному Кавказі тощо. Власне кажучи, лише ледачий не називає це тероризмом. Однак слід звернути увагу на суттєву обставину: більшість цих актів здійснюють проти військових, поліціантів чи адміністративних об'єктів – отже, маємо справу з нехарактерною для справжнього тероризму вибірковістю (яка, водночас, характерна для звичайної партизанської війни чи герільї, або ж актів помсти). Зрозуміло, що, наприклад, для американських військових в Іраці було зручніше називати місцевих бійців спротиву терористами, що відразу ж позбавляло їх прихильності всього світу. Можна пригадати, що й нацисти називали партизанів та бійців європейського Спротиву терористами. Справді, тактика партизанської боротьби проти добре озброєної та підготовленої армії багато в чому схожа з терористичними актами, але чи є це справжнім тероризмом? На нашу думку, відповідь має бути негативною.

Неможливо оминати й питання, пов'язані з імітаціями тероризму, які значно почастишали в останні роки на теренах СНД. Наприклад, гучні теракти в Російській Федерації у 1999 р., коли внаслідок підривів двох будинків у спальних районах Москви населення майже всієї країни було вкрай залякане і фактично з радістю підтримало початок переможної, як для Путіна, другої Чеченської війни. За наявності всіх формальних ознак терористичного акту тут немає головного – демократії, за якої лише й виникає сенс подібних дій за описуваною вище схемою: залякування населення $\Rightarrow$ залякане населення тисне на політичну

владу ⇒ політичне керівництво, яке підкоряється джерелу влади, виконує вимоги. Отже, дані акти були не терористичними, а лише їх імітацією. І справа не в тому, скільки доказів версії щодо участі ФСБ в цих підривах відомо Фельштинському та Літвиненку [7], а саме в неможливості окреслення мети впливу на владу через залякування народу в авторитарній Росії. Такими ж імітаціями терористичних актів ми вважаємо підриви у Мінську в 2008 та 2011 рр. – мотиви та мету організаторів цих підривів можна трактувати по-різному, але не викликає сумнівів, що в авторитарній Білорусі неможливі результативні, знову ж таки, в політичному сенсі, теракти.

Сучасній Російській Федерації відомі також численні «маломасштабні», порівняно зі згадуваним, «терористичні акти» – підриви шахідок у московському метро, шахіда в аеропорту Домодедово тощо. За всієї скорботи за тих, хто загинув, доводиться визнати, що власне підриви без подальшого висловлення політичних вимог не є тероризмом. Пригадаймо, як це звучить у повідомленнях про підриви, які здаються схожими на теракти, в будь-якій країні: «...поки що жодна організація не взяла на себе відповідальність за цей теракт». До того ж у Росії вже стало звичною справою довго – по кілька місяців – розшукувати організацію, яка все ж таки «взьме на себе відповідальність», або ж її оголосять відповідальною, що у світлі викладеного, не одне й те саме. На жаль, для громадян Росії, подібні «теракти» – це або помста за загиблих родичів, або, знову ж таки, штучна імітація.

Як відомо, Україна доби В. Януковича також не залишилась осторонь від «терористичної політики». Підриви в Макіївці та Дніпропетровську 2011–2012 рр., на нашу думку, так само можуть бути зараховані до імітаційних – годі й очікувати від тодішньої української влади зважання на думку народу. Розпізнати авторитарну сутність тодішньої української держави може будь-який студент, що вже казати про досвідченого викладача політології, якого й досі одягають у тогу дніпропетровського терориста. Отже, незважаючи на те, що, можливо, макіївським та дніпропетровським підриvníкам і можна буде висувати певні звинувачення, останнє, в чому їх можна буде спробувати звинуватити після решти статей Карного кодексу, – це тероризм. Таким чином, складно передбачити, наскільки довго протримається сьогоденний політичний режим в Україні, але можна впевнено прогнозувати, що до його зміни чи певного, малоімовірного, пом'якшення, справжній тероризм нашої країні не загрожує, чого, на жаль, не можна стверджувати про його імітації.

Дії сепаратистів на Сході України, особливо на початку захоплення ними цієї території, також мають яскраво виражену терористичну тактику, але слід визнати, що ця тактика випливає не стільки з характеру української державної влади, якій вони намагаються протистояти, скільки з наявних у них на той час збройних і людських ресурсів та міркувань їх російських «кураторів». Певним чином терористична тактика сепаратистів на Сході споріднена з тактикою партизанських дій, які детально висвітлені в літературі та виходять за рамки «звичайного» тероризму.

Отже, на нашу думку, є достатньо підстав для констатування позитивної кореляції між розвитком демократичних режимів та сучасних форм політичного тероризму. Гіпотеза, що головною причиною виникнення та розквіту тероризму в сучасному світі можна вважати розвиток демократії як у політичній практиці, так і в політичній освіті також знаходить багато доказів, хоча й потребує подальшої аргументації. Окремої уваги та детального вивчення потребують терористично-подібні дії в сучасних авторитарних країнах пострадянського простору.

Polyovyyu M. Sources of modern political terrorism in the democratic regimes. The article is devoted to formulation and analysis of hypothesis about the presence of substantial connection between development of modern forms of political terrorism and democratic modes. Doubtfulness of belonging to especially terroristic actions of ones, similar to terrorist, in the authoritarian modes is marked.

Key words: terrorism, democratic political regime, reasons of appearance of terrorism.

Полевой Н. А. Источники современного политического терроризма в демократических странах. Рассмотрена проблема формулирования и анализа гипотезы о наличии значимой связи между развитием современных форм политического терроризма и демократических режимов. Акцентировано на сомнительности принадлежности к сугубо террористическим актам действий, внешне подобных террористическим, при авторитарных режимах.

Ключевые слова: терроризм, демократический политический режим, причины появления терроризма.

Література

1. Мошкова Л. І. Феномен виникнення та проявів тероризму в сучасних умовах : дис. ... к. політ. н. : 23.00.04 / Л. І. Мошкова. – Одеса, 2000. – 200 с.
2. Schreiber J. The ultimate weapon : Terrorists and World Order / J. Schreiber. – N. Y. : William Morrow, 1978. – 218 p.
3. Мошкова Л. І. Понятіе и сущность терроризма / Л. І. Мошкова // Актуальні проблеми політики. – 2000. – Вип. 9. – С. 294–299.
4. Кримінальний кодекс України : затверджений Законом України № 2341-III від 05. 04. 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print1335369427674983>.
5. Нарочницкая Е. А. Терроризм и демократия : (на примере этнического терроризма в странах Запада) / Е. А. Нарочницкая // Актуальные проблемы Европы. – 2003. – № 1. – С. 27–59.
6. Eubank W. Terrorism and democracy / W. Eubank, L. Weinberg // Terrorism and political violence. – 2001. – Vol. 13. – № 1. – P. 155–164.
7. Литвиненко А. ФСБ взрывает Россию / А. Литвиненко, Ю. Фельштинский. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Таллинн, 2007. – 420 с.